

Методологія як сфера миследіяльності

ФУРМАН Оксана Євстахіївна

**ВІДПОВІДАЛЬНА ОСОБИСТІСТЬ
ТА ОСОБИСТІСНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ:
ДІАЛЕКТИКА КАТЕГОРІЙНОГО
ВЗАЄМОДОПОВНЕННЯ**

Oksana FURMAN

**RESPONSIBLE PERSONALITY AND PERSONAL RESPONSIBILITY:
THE DIALECTIC OF CATEGORICAL COMPLEMENTARITY**DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.02.022>

УДК 159.922.27:923.2

Актуальність дослідження та постановка суспільної проблеми. Різносторонність життєдіяльності нинішнього суспільства як активної громадянської соціосистеми спричиняє потребу становлення та утвердження відповідальності особистості. Зрозуміло, що це скеровує кожного не тільки до самозростання, само модернізації, а й до організації компетентного зреалізування в майбутньому спектру професійних зобов'язань, завдань і функцій, що передбачить стійкість психічного світу як окремої людини, так і впорядкує, у т. ч. стабілізує, соціальне довкружжя.

Формування відповідальності особистості, ускладнюючись суперечливими процесами становлення українського державотворення, нині є ваговою темою, оскільки пов'язане із процесами демократизації та гуманізації усіх сфер суспільного життя країни. Окрім того, на сьогодні важливого значення набуває відповідальність людства за своє теперішнє і тимчасово віддалене майбутнє. Яке воно буде – гармонійне, стабільне, з високим рівнем забезпечення чи, навпаки, агресивно-емоційне – залежить від життєвої позиції кожної особистості і тих соціально-політичних процесів, котрим народ дає змогу відбуватися у державі. Адже від того, з якими побутовими, економічними, соціальними або політичними настановами зріле покоління постає в очах нащад-

ків, з такими самими вони прийдуть до своїх дітей. Відтак тут узалежнюється як *відповідальність соціально зрілої особистості* (те, що вона зробила для країни та її громадян), так і водночас *відповідальність суспільства* перед нею, за неї (які координати розвитку задає їй). У цьому разі вона має зобов'язальність за «...таких як сама, тобто за тих, з кого утворюється суспільство (і що вони зробили для нього) даного моменту, а відтак за успадковану країну сучасників...» [3, с. 192]. Тому постає проблема пошуку змісту «*далекосяжної відповідальності*», яка б давала уявлення про її наслідки не тільки за умови «тут-буття, а й за так-буття» [3, с. 69].

Отож проблема відповідальності на даний період розвитку людства й суспільства загалом є важливою, оскільки *життя особи – це відповідальність*. Це пов'язано ще й з тим, що від неї залежить як благополуччя окремої сім'ї, групи, так і держави в цілому. Адже відповідальність як властивість-риса характеру особистості виявляється у всіх сферах людського буття. Безвідповідальна поведінка пагубна не тільки для неї, а й для оточення, з яким вона взаємодіє. Не дивно, що вказана тематика свого часу досліджувалася ще давньогрецькими філософами. Вони розглядали її у взаємозалежності людини і суспільства, моралі та права тощо.

Зрозуміло, що сім'я найбільше закладає підґрунтя для розвитку відповідальності чи безвідповідальності людини як її однієї із найзагальніших властивостей. Саме вона є осередком успадкування традицій, моральних норм, цінностей і ставлень. Якщо в родині переважають дбайливі та доброзичливі відносини, то, звичайно, така атмосфера сприяє прояву *«істинної відповідальності»* [4, с. 93] та становленню емоційно стійкого характеру. Коли у сім'ї існує авторитарність, то в суб'єкта формуються страх покарання, почуття образи, тривоги, провини тощо і виникає *«відповідальна діяльність»* [4, с. 93], тобто така, яка базується на обов'язку, дає змогу уникати покарання (*рис. 1*).

Ось чому досить часто батьки та соціум пов'язують відповідальність із обов'язком, зобов'язанням, дисциплінованістю, що не повністю розкриває зміст цієї категорії. Оскільки *«обов'язок – поняття із сфери несвободи, тоді як відповідальність – поняття зі світу свободи»* (Е. Фромм, 1990, с. 281). *«Відповідальність у прямому значенні цього слова – повністю добровільний акт; бути «відповідальним» – значить бути вільним і готовим відповісти за свої дії та вчинки»* (Там само, с. 124). *«Свобода і відповідальність взаємопов'язані, тому що перша реалізується лише через відповідальність, а остання – через свободу»* [9, с. 15-19].

Розгортаючи думку Е. Фромма про те, що бути відповідальним означає стати *вільним*, процитуємо М. Бердяєва: *«вільні повинні готувати своє царство не тільки «там», а й «тут», і передусім гартувати себе, себе творити вільними, особистостями. Вільні беруть на себе відповідальність. Раби неспроможні готувати нового царства, до якого, власне, і слово «царство» незастосовне, тому що повстання рабів завжди створює нові форми рабства. Тільки вільні можуть зростати для цього. Пан же має одну долю з рабами. І варто простежити, скільки різноманітних і витончених форм рабства чатує на людину та спокушає її»* [2, с. 78].

Загалом «сприйняття свободи та відповідальності у різних країнах є неоднозначним. Так, у московії під свободою розуміється вольниця, можливість розгулу: що хочу, те й роблю. В Україні свобода – це воля як антитеза неволі. Взагалі існує думка, що у пострадянських країнах свобода інтерпретується переважно як можливість уникнути відповідальності за свої вчинки. Згадаймо хоча

б використання словосполучення «колективна відповідальність», яке відображає «колективну безвідповідальність», або «відсутність особистої відповідальності». У Європі свобода – це «усвідомлена потреба», яка тлумачиться досить широко, однак з чітко виразною залежністю: *чим більше свободи, тим більше відповідальності»* [6, с. 65].

Відомо, що свого часу німецький філософ І. Кант сформулював *«категоричний імператив»* (КІ) як фундаментальний *моральний закон*, що *всезагальний* і незмінний (обов'язковий) для усіх. Зазвичай КІ озвучується ще і як *«золоте правило моралі»*: *«Чини так, щоб твоя максима стала загальним законом»*, *«Дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу»*, *«Вчиняй з іншими так, як ти хочеш, щоб вчиняли з тобою»*. Кант вважав імператив диктатом чистого розуму в його практичному аспекті. Буквально латинською імператив (imperatives) означає наказовий, хоча подекуди тлумачиться і як владний. Тому імперативно – це наказово; а відтак і беззастережне підпорядкування, виконання. Утім, у юриспруденції імператив постає як обов'язковість (синонімічно – це неухильність, незмінність, категоричність). До прикладу, імперативний припис – обов'язковий припис. У кантівській етиці, зокрема, наголошується власне про вагомність *«обов'язку в розвитку людини»* [6, с. 66].

Знаний *КІ є тим загальним моральним законом*, що уможливорює здолання суперечностей у дихотомії *«свобода – необхідність»*. Німецький філософ розмежовує *«моральний закон свободи та природний закон необхідності»*. Дві безодні наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – *«зоряне небо над нами і моральний закон усередині нас»* [Там само, с. 66]. Мислитель стверджує, що *загальний закон* не указує ні на які чіткі (конкретні) обов'язки і нічого не забороняє, а лише зобов'язує, щоб особа у власних учинках приймала рішення самотужки. *«Принцип самостійності, автономії волі – це єдиний принцип моралі»* (І. Кант, 1965, с. 284), на якому, на наш погляд, базується така особистісна риса людини як самовідповідальність. Адже *«особа покликана брати на себе ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку, тобто діяти так, ніби від цього залежить доля всієї світобудови»* [17, с. 125].

У форматі кантівського розуміння проблематика відповідальності обмірковувалася

Рис. 1.

Полярні стратегії розвитку відповідальності
як властивості-риси-якості людини як особистості
(авторка О.Є. Фурман; створено 2018; друкується вперше)

шляхом здійснення зобов'язальної поведінки і вчинків людини даного суспільства та їх взаємоспричинення із *свободою*, себто *вільністю чи привіллям* та доконечністю (синонім слова «необхідний»). Загалом свобода і необхідність як філософські категорії вказують також і на зрілість чи незрілість людини як особистості. В. Франкл підкреслює, що ці категорії знаходяться не на одному рівні: перша височіє (здіймається), тобто надбудована, над другою. Австрійський психолог виокремлює три аспекти привілля: а) свобода від своїх потягів, б) від спадковості (генетична), в) від чинників зовнішнього довкілля. М.О. Бердяєв свободу людини головно прирівнює до творчого оновлення буття, де вона утверджується як особистість, котра самовідповідальна за власні вчинкові вибори у процесі життєзреалізування. У цьому контексті згадаймо слова Ж.-П. Сартра, який зауважує, що *відповідальність не суперечить свободі, вона – її послідовний результат*.

Відтак відповідальність кожного з нас – наріжний камінь сьогодення та майбутнього у тому числі. Вона охоплює, з одного боку, правовий бік життєдіяльності особистості, а з іншого – моральний, підтримує її готовність вдосконалюватися, духовно розвиватись і виникає у результаті причетності до обов'язку, самодисципліни, співпереживання, свободи, необхідності та рефлексії.

Ретроспективні та перспективні погляди-уявлення щодо розуміння онтофеноменальної дійсності відповідальності подамо у вигляді авторської *таблиці 1*.

Метою статті є висвітлення значення і ролі різноаспектного діапазону дії-оприявлення феномену відповідальності у ковітальному повсякденні особистості, що постає, з одного боку, як соціальний фактор і внутрішній чинник її становлення, з іншого – як показник її соціокультурної зрілості, а *ціллю* створення методологічної моделі діалектичного взаємодоповнення поняттєво-категорійного взаємозв'язку теоретичних конструктів *відповідальної особистості та особистісної відповідальності*.

Виклад основного матеріалу дослідження

Категорія «відповідальність» у соціогуманітарній науці *обґрунтовується як у взаємозв'язку із змістом категорійного поняття*

«особистість», так і у взаємоспричиненні з когнітивними станами людини, її поведінкою, діяльністю, вчинками, обов'язком перед іншими тощо. У різних наукових сферах мислителі (Аристотель, Демокріт, Кант, Платон, Сократ) пояснювали зобов'язальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації особою життєвої ролі, статусу чи позиції. Тому вона часто-густо розглядається як форма активності людини чи групи осіб у процесі соціальної взаємодії, що передбачає дотримання кожним і всіма разом особистісної відповідальності перед загалом (командою, колективом, спільністю, людством) і головне – перед собою за сказане, виконане, сподіяне, вчинене.

Відомо, що здатність людини як особистості до *відвічальності* (синонім до слова «відповідальність») – це вагомий критерій у напрямку її руху до професійності, усвідомленого ставлення до виконання свого громадянського і фахового обов'язку, реалізації різних соціальних ролей, готовності займати активну життєву позицію та відповідати за власні вчинки. Це завжди становить основу особистісного самостановлення, самовизначення, а відтак і важливим чинником самозростання та самоствердження.

Не секрет, що у житті та діяльності людей вирізняють як *незрілу*, так і *зрілу особистість*. Однією із прикмет першої – подання себе як усезнаючої, розумної, але, коли приходить до діла, то насправді нічого не вміє, не здатна і не може повноцінно справитись навіть із щоденними завданнями. Замість того, щоб діяти, їти до поставленої мети (котра часто не чітка) чи вирішити буденне питання, вона вдається до критики, проявляє невпевненість, агресує. Також має неадекватно завищені нужди, потреби, запити, першочергово реалізує особисті інтереси, а справа життя лише омріяна, або відкладається на завтра. Водночас, зрозуміло, що *зріла (сформована) особистість* у своїй життєдіяльності діє з точністю до навпаки, їй властиві самоактуалізаційні риси, однією з яких є *інтегральна властивість-ознака – відповідальність*.

Утім, коли примножується і розширюється сфера *особистісної відповідальності за себе, задля інших, свої щоденні та професійні вчинки, справу свого життя*, то не лише розвивається й збагачується її особистісний світ, поле соціальних впливів, вагомість у суспільстві, зростають можливості, актуалізуються ре-

Таблиця 1

Теоретичні уявлення та підходи до вивчення відповідальності у філософському та психологічному пізнанні (авторка О.Є. Фурман, створено 11.06.2024 р.; друкується вперше)

1. Концептуальні положення про внутрішнє спричинення відповідальності у взаємодії людини зі світом, ідеї про її значення і роль як загальної (супільної) благо; теорія відвічальності (синонім до слова «відповідальність») як прояв внутрішньої свободи людини у єдності з морально-етичними і правовими аспектами відповідальності; іншими словами, відвічальність досліджувалася філософами в рамках співвідношення «людина – суспільство – світ», «мораль – право» (Аристотель, М. Бахтін, М. Бердяєв, Г. Гегель, Демокріт, І. Кант, Конфуцій, Дж. Локк, Г. Марсель, Ф. Ніцше, Платон, Г. Сковорода, Сократ, А. Шопенгауер)	2. Ідеї, теоретичні уявлення, поняттєво-категорійні засоби та емпіричний досвід бігевіоризму та психодинамічного напрямів як глобальних підходів до пізнання людської поведінки та психіки, що заперечували погляди про відповідальність, хоча опосередковане підтримку ними закладалось, тому заглиблююся у ретроспективу; яскравий представник першого – Дж. Б. Вотсон – сформулював кредо бігевіоризму: «Предметом психології є поведінка, а не свідомість», а формула «стимул-реакція» (S-R) поставала пояснювальним принципом поведінки, а також за допомогою цієї формули обґрунтовано тезу, що з людини можна «виліпити» що завгодно; пізніше варіантом бігевіоризму стає рефлексологія В.М. Бехтерева; потім закон ефекту Торндайка пояснює, що зв'язок між (S-R) посилюється, коли наявні підкріплення (позитивні чи негативні); на думку бігевіористів, особистість – це організована і певною мірою стійка система навичок, що становлять основу її реакцій, дій, поведінки; утім А. Бандура, вивчаючи різні теоретичні підходи до розуміння суб'єктивної природи людини, у т.ч. ідеї бігевіоризму, створив теорію соціального навчання (1969 р.) у психології; він у своїй концепції відійшов від ідей класичного бігевіоризму, хоча окремі аспекти стосуються їх, виходять із них; А. Бандура запропонував новий погляд на процес навчання і основні детермінанти поведінки людини, тому відхиляється від традиційних уявлень і виявляє, що становлення особистості ґрунтується на трьох принципах: не лише на стимулі, відгуку-реакції, а й на пізнавальних функціях соціалізації; у зв'язку із цим переіменує свою теоретичну систему на соціально-когнітивну теорію особистості, в центрі котрої знаходяться положення про те, що нові форми поведінки можна набути і за відсутності зовнішнього підкріплення; багато у поведінці, що демонструємо оприявнюється через приклад інших та спостереження за ними; психологічне функціонування особистості припускає він треба розуміти в термінах взаємодії між факторами поведінковими, когнітивними і довкілсесивими (див. далі колонку 3); у психодинамічному напрямі, де обґрунтовуються аспекти формування совісті людини, а її чітке оприявлення у ній свідчить про те, що вона достеменно виявлятиме відповідальну поведінку у суспільстві; водночас у разі повноцінного згартонування й закладання прийнятних норм, моралі, принципів взаємодії створюється підґрунтя для виникнення в особи психічно здорового Над-Я, (функції якого «не можна» або «треба»), за допомогою котрого уможливлуватиметься її відповідальність, приміром, за себе, задля інших, за справу життя тощо	3. Зasadничі положення, постулати соціально-когнітивного напрямку в соціально-когнітивній теорії особистості та психологічній концепції самоєфективності А. Бандури, теорії соціального навчання Дж. Роттера, теорії особистісних конструктів Дж. Келлі, де відповідалність постає як результат поведінки, діяльності, вчинення, чинник інтелектуального, морального й морального розвитку особистості, що формує її ціннісно-смысловий стрижень, а також оприявнюється у вигляді екстернального чи інтернального локусу контролю/відповідальності	4. Основоволоження гуманістичної течії у психології в концепціях самоактуалізації, самореалізації та повноцінно-функціональної особи, де висвітлюється конструювання ідеального образу особистості – відповідалної людини; обстоюється позиція, що самовдосконалення, спричинене самоактуалізацією (процес реалізації нею кращих своїх можливостей, потенціалу, прагнення до розвитку себе тощо), взаємодетерміновані та саме там стається відповідална особа; окрім того, воно є одним із головних тематизмів її свідомого життя, де добровільно і своєчасно здійснюються доленосні й щоденні вибори, реальні вчинки, за котрі лише вона сама несе відвічальність; кожна людина відповідална за те, хто вона є і ким стає; єдиний, хто відповідалний за свої власні дії та їх наслідки – це я сам; відвічальність – одна із ознак сформованої та самоактуалізованої особистості; (Г.О. Балл, К. Гольдштейн, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс)
---	--	--	---

Продовження табл. 1

5. Теоретичні підходи до вивчення відповідальності особистості як активного суб'єкта життєдіяльності, життєвого шляху та життєтворчості, самопізнання та саморозвитку (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьев, Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, М.М. Бахтін, А.В. Брушлінський, Л.І. Дементій, В.В. Знаков, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн)	6. Світоглядні засади до пізнання проблематики відповідальності як соціального явища та прояву моральної зрілості особистості (Л.С. Виготський, Л. Кольберг, О.В. Лазорко, Н.А. Мінкіна, К.К. Муздибаєв, Т.Л. Надвинична, В. П. Прядейн, М.В. Савчин, М.А. Садова, О.Є. Фурман)	7. Теоретичні положення, закономірності та особливості феноменології відповідальності в контексті професійного становлення особистості (С.В. Баранова, Л.І. Дементій, А.О. Ліпка, К.К. Муздибаєв, Ю.П. Платонов, М.А. Садова, Т.М. Сидорова, В.В. Гретьяченко, А.В. Фурман, О.М. Шалдибіна)	8. Ідеї та постулати <i>принципу відповідальності</i> Г. Йонаса, де відповідальність обґрунтовується як вага етична категорія сучасного інформаційно-технологічного суспільства ХХІ ст.; окрім того, відповідальність має становити його найвищу моральну цінність у системному форматі «людина – техніка – технологічна цивілізація»; на думку Г. Йонаса, у суспільстві поширені такі <i>типи зобов'язаності</i>: природний і штучний (договірний), горизонтальний та вертикальний, легальний і моральний, «за когось чи щось» та «перед кимось чи чимось»; усім відповідальність «за» когось чи щось стосується узятих особою <i>зобов'язань за власні вчинки, наслідки своєї діяльності, відповідальність за когось, задля чогось (приміром, задля Бога – курс наш О. Фурман); а другий – перед кимось/чимось – це родиною, довкіллям, соціумом, Богом; на переконання Г. Йонаса, відповідальність «за» є архетипічно важливішою порівняно із «перед»; зобов'язальність, на його погляд, має справу із прийдешнім; відтак принцип відповідальності Г. Йонаса – <i>основний моральний імператив майбутнього</i>, а також стосується відповідальності зрілого покоління за наслідки своєї діяльності, вчинків, задля збереження життя, природи, людського буття</i>
---	--	--	---

сурси, компетентності, а й відбувається якісно нова *організація довкілля навколо неї і діла*, до якого екзистенційно долучаються інші персоналії. Таким чином, вона зі своїми поглядами, позиціями, ролями часто-густо опонує суспільству, подекуди навіть протистоїть йому, а її фахова зобов'язальність за власні вчинки, їх наслідки, а точніше – починання, дає змогу *конструювати нову реальність*, згуртовує прибічників і наступників у єдину командну співдіяльність. Така особистість постає як своєрідна «планета» навколо якої доладно збираються в гурт інші як її «супутники». Тоді відбувається перехід від **особистої (моєї) зобов'язальності до особистісної відвічальності та до відповідальної особистості**.

Згідно із концепцією В.І. Слободчикова, у психології виокремлюють *образи суб'єктивної реальності людини* – індивіда, суб'єкта, особистості, індивідуальності, універсума як віхи її руху-поступу до власної удосконаленості. Остання постає як найвищий ступінь її духовного розвитку та самотворення. Однак особа, котра досягнула універсумного рівня певною мірою *заперечує попередні* та водночас *зберігає їх зміст* на якісно іншому щаблі пізнання-розуміння як себе, так і ось-буття загалом. На відміну від цього підходу А.В. Фурман, інтерпретуючи екзистенційно-персоналістичну філософську теорію М. Бердяєва, пише, що «людина як *особистість* – це найбільша загадка, причому не за природою, а за духом, і тому цілий універсум, потенційний усесвіт в індивідуальній формі, екзистенційний центр всесвіту, вона не субстанція, а творчий акт... Достеменно життя особистості як свобода та екзистенція, як покликання і цінність є **т в о р ч і с т ь...**» [2, с. 49], а також *учинкове* самоздійснення (*курс. – А.В. Фурмана*).

Відомий релігійний філософ обстоює погляд про те, що *особистість протистоїть суспільству*, на противагу В.І. Слободчикову, котрий переконаний, що вона формується, стається й функціонує у ньому через вияв своєї позиції, ролей, статусу і тим самим доповнює і збагачує його. Водночас М. Бердяєв зазначає, що **істинне життя особистості центрується** у безперервній *екзистенції* у вигляді її *покликання*... Іншими словами, це – справа життя чи таке ремесло, до котрого відкрита («лежить») душа в буттєвості духу та яке і є *творчістю*! Всесвітньо знаний мислитель обґрунтував світоглядну тезу, що «*особистість не становить частину універсуму, а, навпаки,*

останній – частина особистості» [2, с. 56]. У зв'язку із цим цитуємо його: «Людина є особистість не за природою, а за духом. За природою вона – лише індивід. Особистість є мікрокосм, цілий універсум. Тільки вона і може вміщувати універсальний зміст, бути потенційним всесвітом в індивідуальній формі. Особистість – це універсум в індивідуально неповторному вигляді. Вона не може пізнаватись як об'єкт, як один з об'єктів у низці інших об'єктів світу, як частина світу. *У такий спосіб вивчають людину антропологічні науки, біологія, психологія, соціологія.* Так пізнається вона частково, але не її *таємниця як особистості, як екзистенційного центру світу.* Особистість спізнається лише як суб'єкт, у нескінченній суб'єктивності, у якій прихована таїна існування. Вона – не субстанція, а акт, творчий акт і не становить біологічну чи психологічну категорію, проте це *категорія етична і духовна*. Перемога духовного осереддя означає не підпорядкування людини універсуму, а розкриття універсуму в особистості.

Утім, особистість не становить частину суспільства, як і не є частиною роду. *Проблема людини як особистості первинніша проблеми суспільства*. Помилковими видаються всі соціологічні вчення про людину, [адже] вони знають лише поверхнєве об'єктивоване нашарування в ній (*оскільки ці учення в основному природоцентричні* – курс. А.В. Фурмана). Тільки ззовні, із соціологічного погляду, особистість уявляється підлеглою частиною суспільства, і до того ж дуже малою частиною порівняно із масивністю суспільства. Але справжнє вчення про людину-особистість може створити лише екзистенційна філософія, а не філософія соціологічна чи біологічна. Особистість – суб'єкт, а не об'єкт серед об'єктів, і вона вкорінена у внутрішньому плані існування, тобто у світі духовному, у світі свободи. [Натомість] суспільство – об'єкт. З екзистенційного погляду, *суспільство є частина особистості*, її соціальна сторона, як і космос – частина особистості, її космічна далечінь. Особистість не об'єкт серед об'єктів і не річ серед речей. Вона – суб'єкт серед суб'єктів...

Самоздійснення особистості передбачає опір, вимагає боротьби проти поневолювальної влади світу, незгоди на конформізм із соціумом. Особистість – це перемога духу над природою, свободи над необхідністю; дух формує особистість, її цілісність... Єдність особистості створюється духом. Особистість у людині по-

лягає у її незалежності відносно матеріального світу, який є матеріалом для роботи духу. Йї одночасно особистість – це універсум, котрий наповнюється всеосяжним змістом. Особистість не породжується родовим космічним процесом, не народжується від батька і матері, вона походить від Бога... Варто підкреслити, що *космос, людство, суспільство перебувають в особистості, а не навпаки*» [2, с. 56-63].

Звісно, що *фундаментальні погляди як М.О. Бердяєва, так і В.І. Слободчикова* (підхід останнього висвітлений в основах психологічної антропології людини, де особлива роль відводиться пізнанню образів її суб'єктивної реальності) *мають повноцінне право на життя* під час конструювання дослідниками нових психологічних дійсностей. Водночас, погоджуючись з підходом першого, зазначимо, що така особистість уже із народження приходить у світ із актуалізованим Божим духом, життєвою місією/програмою. Але не кожна людина має таке благословення. Утім, коли особа визначилась із життєвим покликанням та щоденно у творчості реалізує, утверджує його і себе у ньому, навіть часто-густо всупереч суспільству, то вона немов би перекроюється чи *перенароджується*, тобто вкотре народжується, проте, вже як особистість!

Водночас відоме твердження О.М. Леонтьєва про те, що *особистість народжується двічі*: у три роки, коли дитина промовляє: «Я сам» й у підліткову віці (14 – 15 років), тоді як говорить: «Я розумію себе». Український учений А.В. Фурман зазначену тезу модифікує у такий спосіб: «**Особистість народжується, щонайменше, чотири рази**, тобто ще й у зрілому віці, якщо здійснює *учинки*, котрі рефлексує та готова брати за них відповідальність, а також тоді, тобто учетверте, коли *визначилась із справою свого життя*, котру щоденно наповнює творчим змістом...», укріплює її, употужнює через свої надзусилля, втілює в осябуття для себе, задля наступників і майбутніх поколінь. Іншими словами, на нашу думку, тут вступає в екзистенцію її життєтворчість, в якій, як стверджує В.А. Роменець, відбувається поєднання життєвого і творчого шляхів і вона стає натхненною особистістю!

І справді, щоб дізнатися, яка це особистість, то їй потрібно поставити такі запитання: «Які вчинки у своєму житті Ви здійснили? Яке покликання (справа) Вашого життя і як реалізуєте його? Хто – Твої Учителі? Хто – Твої Вороги (у т.ч. опоненти, заздрісники)?». Арис-

тотель як Учень Платона був біля свого Вчителя 20 років, допоки пішов у самостійний творчий шлях. Адже дійсно, щоб стати успішним фахівцем-професіоналом, слід вибирати найвимогливішого Вчителя! Існує ще така істина-правда: *чим могутніша особистість, тим сильніший ворог (противник); якщо тобі не заздять, то Ти не вартий уваги у цьому житті*.

В.І. Слободчиков, витлумачуючи психологічну антропологію (1995 р.) природоцентрично, висвітлює *поступ особи до розвитку свого духовного рівня*, де, власне, особистість постає частиною універсуму. Під час обґрунтування *авторської теорії інноваційно-психологічного клімату* [15; 16] нами проаналізовано як учасники освітньої взаємодії поперемінно довершують себе як суб'єктів, особистостей, індивідуальностей та виявляють причетність до універсумного потенціалу, тобто намагаються осягати духовні горизонти самопізнання, самоосягання тощо.

Відтак, зреалізовуючи підхід В.І. Слободчикова, зауважимо таке: «якщо *особистість – «вершина» всієї структури людських властивостей, то індивідуальність – це «глибина» особистості та суб'єкта діяльності*» (Б.Г. Ананьєв, 1969, с. 329). Отож тут *індивід* розглядається як представник людського роду, *суб'єкт* – як носій (ініціатор, творець) предметно-практичної діяльності та пізнання. Водночас *особистість* – це особлива риса людини, котру вона набуває в соціокультурному докільлі у процесі спільної діяльності та спілкування; спосіб буття особи у системі взаємовідносин з іншими, де виявляється її позиція, статус, соціальні ролі та *організовується справа життя* (курс. наш – О.Є. Фурман). *Індивідуальність* – людина як унікальна, неповторна, самобутня особистість, яка реалізується у вільній, творчій діяльності, вчинковій активності, виявляється у самовизначенні й самовдосконаленні. *Універсум* – вищий ступінь духовного розвитку людини, який передбачає повне усвідомлення сенсу свого життя, причетність до світу як до вічності.

Зазначимо, що «*індивідуальність – це зустріч із собою Іншим(-ою)*. Поняття індивідуальності (як і особистості) стосуються духовних вимірів людської реальності. Хоча становлення особистості, – на переконання В.І. Слободчикова, – уможливорюється більше через процес соціалізації людини, вплетення її в систему соціальних зв'язків і стосунків у групах, спільнотах та ін., то індивідуальності

шляхом індивідуалізації суб'єктивної реальності, тобто *виокремлення із суспільства*, наповнення ціннісним змістом свого істинного Я, а також оформлення її окремішності, своєрідності, унікальності та неповторності, самостійності, яка *творчо* виявляє себе, виходячи на кордони вічного...; якщо особистість – це визначення позиції людини у стосунках з іншими, то індивідуальність – це окреслення, розкриття власної позиції, самовизначення всередині свого життя, відшукування власного місця у ньому; особистість – це зустріч людини із іншими, а індивідуальність – це побачення із самим собою (самозустріч) як Іншим, що не співпадає тепер уже ні із собою, ані із друзими за основним змістом минулого повсякдення, це внутрішній самодіалог, вихід на істинного себе; вона не тотожна неповторності особистості, хоча вказана винятковість характеризує лише часткові особливості індивідуальності; сутнісне розуміння останньої пов'язане із використанням понять «цілісність», «єдність», «неділимість», «самобутність», «авторство», «власний спосіб життя», а також означає *єдність багатогранного*, всілякого в одному тощо; унікальність, неповторність постають не зовнішніми її особливостями, не манерами спілкування, а способом життя; основними суб'єктивними складовими індивідуальності є система смислових стосунків (заради чого вона здійснює цю дію, вчинок) і ціннісних орієнтацій, це усвідомлення абсолютної вартісності спів-буття і вчинку...» (В. І. Слободчиков, 1995, с. 353-358).

Крокуючи від індивіда до суб'єкта та до *особистості*, остання, на нашу думку, *асоціюється із таким виміром часу як теперішнє* (воно організовується як певна «часова зона», котра виконує роль своєрідної межі між минулим і майбутнім» (згідно з Аристотелем), хоча вони існують у ньому) і водночас метафорично є *винятковим місточком* (відправною точкою, із котрої викристалізовуватимуться індивідуальнісний та універсумний рівні людини) на шляху самовизначення й самоствердження. Адже із такого образу суб'єктивної реальності як особистість відбувається рух-поступ до вищих ступенів духовного самоосягання й преображення людини, де актуалізовується не лише її особистісний, а у подальшому уже й індивідуальнісний (не індивідуальний) та універсумний потенціали. Отож тут *особистість – один із важливих шаблів духовної досконалості у напрямку до універсумного рівня* у цій ієрархічній системі.

Чим менше людина як особистість бере відповідальність на себе, чим обмеженіші її обов'язки, тим малосиліша її вартісність, можливості, реальна дужість вчинків, тим більш звужено вона проєктує буденність, помірніше преображає своє та інших життя на краще. Отож відвічальність за себе, прибічників, професійний шлях, що насичений творчими здобутками, інстайтами тощо – вельми значущий показник соціальної та духовної зрілості особистості, повноти усвідомлення нею власного покликання, здатність давати слово і тримати його, виконуючи прийняті на себе зобов'язання. Недаремно Г. Йонас зауважує, що на зміну «людині розумній», має прийти «людина відповідальна».

Загалом *відповідальна особистість – це метасистемне утворення психодуховного світу людини, тоді як особистісна відвічальність – це інтегральна властивість-риса-якість людини як особистості*, яка охоплює у структурно-функціональній єдності такі компоненти: а) «ментально» [5]–«когнітивний, б) емоційно-мотиваційний, в) конативно-вольовий» [9 та ін.], г) «морально-духовний» [14, с. 83]. Вказані складники внутрішньої будови відвічальності теоретично розмежовані, хоча в реальному житті вони утворюють єдине ціле. Відомо, що *інтегральний* – це нерозривно зв'язаний, суцільний, єдиний, неподільний; або узагальнений показник (якості/стійкості/продуктивності тощо), що поєднує в собі кілька різних показників; чи сумарний.

Достеменний аналіз компонентів особистісної відповідальності дав змогу А. О. Липці [5] виявити до кожного із них основні поняття та категорії і здійснити їх диференціацію (*рис. 2*). Поняттєво-категорійна картина відрефлексовує бачення поглибленого розуміння чотирьох складників аналізованої відвічальності. Традиційно визначено, що категорії психології – це найзагальніші її поняття; або широкі універсальні поняття, з допомогою котрих здійснюється ідеальне відображення світу і духовно-практичне перетворення дійсності. Водночас поняття, постаючи певною конфігурацією (формою) мислення, уможливають розуміння психічних процесів, станів, властивостей та тенденцій. Відтак мовиться про розрізнення категорійного та понятійного шаблів організації психологічного знання. Приміром, поведінка, воля – це категорії теоретичної та прикладної психології, а «самодисциплінованість», «самоконтроль», «пункту-

1 – ментально-когнітивний компонент:

переважає обов'язок, приналежність, архетипність, уподібненість, відповідність (ментальним традиціям, віруванням, установкам, знанням і нормам соціуму), корисність, усвідомленість, мисленнєвість, пошуковість, логічність, інтелектуальність, антиципаційність (передбачуваність), спрогнозованість, життєвий вибір, готовність, осмисленість, обізнаність, когнітивна орієнтація

4 – морально-духовний компонент:

ґрунтується на добровільності, автономності, надійності, благодатності, толерантності, добропорядності, доброчесності, гідності, свободі, рефлексивності, вчинковій післядії, альтруїстичності

2 – емоційно-мотиваційний компонент:

ґрунтується на необхідності, почуттєвості (переживання), потребовості, зацікавленості, задоволеності, спрямованості, націленості, позиціюванні, рішучості, точності, ініціативності, взаємості, самоаналізі, самоуправлінні, самоефективності, ціннісно-смысловому ставленні, прийнятті рішення діяти

3 – конативно-вольовий компонент:

переважає зобов'язаність, наполегливість, самодисциплінованість, самоконтроль, принципівість, справедливість, самостійність, пунктуальність, заповзятість, сумлінність, зібраність, креативність, компетентність, продуктивність, цілеспрямованість, цілереалізація, формування життєвих і професійних планів, стійкість, витривалість, здоланість (копінг-поведінка), дієвість, вчинковість

Рис. 2.

Поняттєво-категорійне поле покомпонентного аналізу особистісної відповідальності [5, с. 77]

альність», «сумлінність», «стійкість», «витривалість», «здоланість» – це поняття, які відображають психічні властивості чи ознаки конативно-вольового поприща особистості. Тому у кожному складнику відвічальності виокремлюються як поняття, так і категорії.

Підсумовуючи, відзначимо, що *терміни «особистість» та «відповідальність»* постають *категоріями* сучасного соціогуманітарного дискурсу, тоді як *словосполучення «особистісна відповідальність» і «відповідальна особистість»* – *теоретичними конструктами і водночас загальними поняттями психології*.

Зауважимо, що сьогодні у науці **відповідальність використовується як:** по-перше,

концепт, який, до слова, часто ототожнюють із поняттям; у філософії та лінгвістиці – під ним розуміють сенс поняття, смысловое значення знаку. Дослідники також визначають його як ідею, яка утримує креативно-інноваційний сенс. За А.В. Фурманом, концепт – зміст поняття без його вербального формування, тобто те, що наявне в осмисленій думці; або ідеальне змислоутворення у свідомій діяльності. Окрім того, автор констатує, що концепт – це «самодостатній зміст понять та їх смысловое наповнення у відмежуванні від конкретно-мовної форми виразу, а також системоутворювальні елементи концепцій, яким властиве певне онтологічне «наповнення»» [10, с. 172]. Отож «поняття – те, про що люди

домовляються, *конструюють* для того, щоб «мати спільну мову» під час обговорення проблем; концепти ж існують самі собою, люди їх *реконструюють* із тим чи іншим ступенем (не) упевненості» (В.З. Дем'янов, 2007, с. 616). Інакше кажучи, концепт – це особливий *допоятійний щабель* пізнання; своєрідний *допоятєвий рівень* функціонування змістових утворень, котрі, на відміну від понять, характеризуються емоційною насиченістю, нечіткістю, рухливістю, стихійністю становлення і постійною мислинневою реконструйованістю. Утім, поняття, напротивагу від концептів, вирізняються стійкістю, чіткістю, цілеспрямованістю формування.

Пізнавально чи «гносеологічно концепт є дійсність ідеального виміру» [11, с. 12], тобто «мислення утворення, яке заміщує нам у процесі думки невизначену множинність предметів одного і того ж роду – певних сторін предмета чи реальних дій», або «утворення розуму, погляд суб'єкта, котрий обернений на щось об'єктивно реальне...», характеризується динамічною структурою, постаючи у вигляді акту започаткування, проєктивного ескізу», «сущіття мисленневих конкретизацій» (С.А. Аскольдов, 1997, с. 271, 273). «Примітно, що концепт і поняття – явища одного порядку, але різних ідеальних проєктизацій» [10; 11, с. 12]. Так, концепт синонімічний терміну «смысл», тоді як значення – терміну «объяснение понятия» (Ю.С. Степанов). «Це означає, що концепти не лише обмірковуються, а й переживаються» [11, с. 12], постаючи «основним осередком культури в ментальному досвіді людини, що, зі свого боку, спричинює особливості використання кожного концепту в науці і культурі...» (Ю.С. Степанов, 1997, с. 40-42). «Концепт – це антитеза поняттю. Він реальний без актуальності, ідеальний без абстрактності, автореферентний і недискурсивний, абсолютний як ціле, але відносний у своїй фрагментарності, він самоподібний аналогічно до структур фрактальної геометрії й утримує складові, які можуть бути взяті саме як концепти, тому він нескінченно варіативний» (Ж. Делез, 1998, с. 35). «На відміну від поняття, – зазначає А.В. Фурман, – концепт формується внутрішнім мовленням» [11, с. 13], «у просторі людської душі з її ритмами, енергією, внутрішньою жестикуляцією, інтонацією» (П. Абеляр, С.С. Неретіна); «обіймає пам'ять та уяву як властивості, котрі забезпечують розуміння «тут і тепер» у єдиній мит-

тєвості теперішнього» [11, с. 13] і водночас «синтезує у собі три здатності душі і як акт пам'яті зорієнтований у минуле, як акт уяви – у майбутнє, а як акт судження – у теперішнє» (С.С. Неретіна, 1994, с. 141); нарешті, він «близький до мислення як *внутрішнього проговорювання* смислу, однак за умови, що висловлювання буде артикульоване *у своєму зверненні* до іншого суб'єкта... в двох взаємозалежних формах – писемній та усній (А.А. Григор'єв, 2006, с. 67). У цьому випадку, це свідоцтво того, що він *функціонував як мисленнєве смислоутворення* й осів (об'єктивувався) у продукті, результаті.

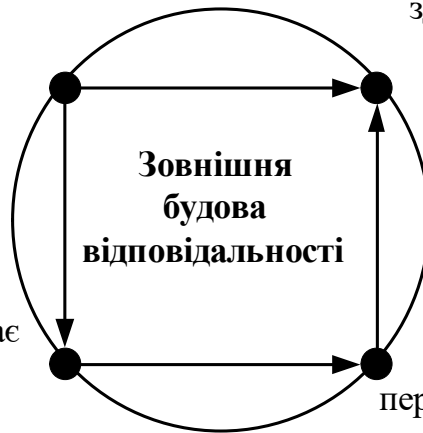
У книзі А.В. Фурмана не лише обґрунтовані структурно-функціональні виміри *концепту як інструменту методологування*, а й аргументована ним одна із засадничих методологем: «концепт = концептизація + концептуальна схема» [10]. На відміну від категорії, – пише дослідник, – «концепт володіє певною онтологічною вагомістю, оскільки охоплює змістово-смыслову заданість-визначеність поняття як інструмента мислєдїяння», є системоутворювальним елементом концепцій, а тому «завжди твориться чистим мисленням і перебуває у плані іманенції, тобто одночасно задіюючи себе і свій об'єкт без можливості переходу в щось інше, у тому числі без тенденції до трансценденції» (А.В. Фурман, 2007, Вітакультурний млин, с. 9). «При цьому сутність процедури-процесу концептизації полягає у знаходженні потрібних концептів і встановленні їх зв'язку між собою, передусім у чіткому визначенні місця кожного концепту на тому чи іншому рівні концептуальної схеми, у його змістово-смысловій конкретизації на вищих рівнях та у співвідношенні із подібними концептами у рамках їхньої спільної цілісності» [11, с. 13].

По-друге, відповідальність є водночас міждисциплінарним *поняттям* соціогуманітаристики, тобто: а) *формою мислення*, що віддзеркалює *предмети* (приміром, «книга», «дитина» – поняття, що відображають предмети), *ознаки* (до прикладу, «велика книга», «радісна дитина», «яскравий», «чарівне» – поняття, що розкривають ознаки), їх *зв'язки і відношення*; б) *думкою-уявленням*, що узагальнює, виокремлює предмети відповідного класу за основними (загальними) і своєрідними (специфічними) для них ознаками. До слова, поняття формулюється як одним, так і кількома словами, а також словосполученнями.

1 – *суб'єкт*: хто відповідає (уреальнюється через особу, групу, спільноту)

4 – просторово-часовий *континуум*: де саме відбувається (місце) і коли здійснюється подія (момент)

2 – *об'єкт*: за що відповідає (відбувається визначення предмета відвічальності, приміром, за власні вчинки, наслідки діяльності, справу життя)

3 – *інстанція*: перед ким відповідає (якнайперше зовнішньою інстанцією: суспільством, соціальними інститутами, організаціями, персоніфікованими адресатами (наступники, прибічники), а також внутрішньою інстанцією або самоінстанцією: перед собою як активним суб'єктом життєтворчості, де здійснюється якісно нове конструювання себе та довкілля, виходячи із високоморальних і загальнолюдських інтересів та цінностей)

Рис. 3.

Взаємозв'язок складових зовнішньої структури відповідальності (авторка О.Є. Фурман, створено 11.02.2025; друкується вперше)

І, насамкінець, зауважимо, що проблематика відповідальності, окрім розгляду її у форматі концепту і поняття, тлумачиться також і як, по-третє, *категорія* соціогуманітарної науки та, по-четверте, як *світоглядна універсальність*, тобто категорія культури, у т. ч. філософського дискурсу.

Загалом у психології традиційно прийнято вважати, що відповідальність, маючи різні виміри буттєвості, має і *зовнішню будову*, що охоплює такі складові: а) суб'єкт (хто відповідає), б) об'єкт (за що відповідає) та в) інстанцію (перед ким відповідає) [1 та ін]. Зазначена структура має право на існування в науці та створює надійний фундамент для подальших пошукувань. Хоча К.Г. Юнг пише: «Варте уваги те, що недосконалий стан буття виражається через тріадичну, а досконалий (духовний) – через тетрадичну (давногрецькою тетра означає «чотири») систему. Тому стосунки між недосконалим і досконалим

буттям відповідають *proportio sesquitertia*, а саме – 3:4. Це співвідношення відоме алхімічній традиції Заходу як аксіома Марії [18, с. 477]. Окрім того, наше дослідження виконане згідно з принципами, канонами і засобами *вітакультурної методології* А.В. Фурмана [12; 13], що передбачає побудову мислешем у вигляді четвірковості, огорнутої сферою як досконалою цілісністю. Тому вводимо до зовнішньої структури відвічальності четверту складову – *просторово-часовий континуум* (за О.Є. Фурман). У зв'язку із цим пропонуємо авторську мислешему (рис. 3).

Зазначимо, що суб'єкт відповідальний за об'єкт, тобто за те, що покладене на нього чи добровільно прийняте. Інстанції відвічальності, зі свого боку, виконують наглядову роль і функції «контролю, корегування, санкціонування зобов'язальності (до прикладу, безвідповідальна поведінка), стимулювання відповідальності» [7, с. 93]. К.К. Муздибаєв стверд-

жує, що «інстанція є органом, що оцінює і контролює діяльність суб'єкта відповідальності і, за потреби, застосовує необхідні санкції» [цит. за 8, с. 10].

Загалом континуум науковці визначають як безперервність, нерозривність явищ і процесів. Ідея простору і часу ними базується на тому, що наявні чотири виміри: *три просторові* (ширина, довжина, висота) та *один часовий*, де події визначаються цими чотирма координатами. Перші три залежать від того, *де саме* щось відбувається, а остання (часова) співвідноситься із тим, *коли* здійснюється ця подія. Іншими словами, подія-випадок означені *місцем* (три просторові координати) та *моментом часу* (одна координата).

Відповідальна особистість, яка щоденно реалізує покликання свого життя, навколо якого згуртовуються її наступники, задіяна щонайперше до *зовнішньої будови відвічальності*, хоча утілює і *внутрішню*. Яскравим представником відповідальної особистості, до прикладу, є постать Миколи Амосова та створеної ним відомої кардіологічної наукової школи однодумців. Водночас *особистісна відвічальність* людини, з одного боку, це – передумова становлення відповідальної особистості, а з іншого – стосується її здатності гармонійно оприявнювати *внутрішню покомпонентну структуру зобов'язальності*. Тут особистість оприявнюється через вчинки, визначена у справі свого життя, котру наповнює змістом, але ще укріплює, апробовує, утворює її. Висвітлене взаємодоповнення психологічних конструктів-феноменів відповідальної особистості та особистісної відповідальності подамо у вигляді **рис. 4**.

Відомо, що *філософські категорії* відображають зв'язок, взаємозалежність, взаємопереходи явищ об'єктивного світу. Зокрема, традиційно *загальне* визначають як *єдине* у багатьох об'єктах. Утім *особливе* постає *сполучною ланкою* між загальним і одиничним; водночас це те, що є *загальним* у відношенні до *одиничного та одиничним стосовно загального*. Така філософська категорія як *одиничне* включає в себе ті чи інші *загальні предмети*; воно індивідуальне, окреме, форма існування загального в дійсності. До відомої тріади діалектики філософських категорій проф. А.В. Фурман додає ще дві – *універсальне та конкретне*, що узасаднюють побудову ним авторських категорійних матриць.

На *рисунку 4* відображений взаємозв'язок діалектики філософських категорій та основ-

них поняттєво-категорійних визначень психологічного пізнання відповідальності, де універсальне співвідноситься із буттям у людському способі його екзистенціювання, загальне – відповідальною особистістю, особливе – особистісною відповідальністю, одиничне соціальною відповідальністю, а конкретне – із видами відповідальності особистості (юридична, економічна, громадянська тощо).

Зазначене взаємопоеднання зафіксуємо у створеній нами *методологічній матриці*, що продовжує та конкретизує рисунок 4 (**табл. 2**).

Методологічно цікавими також є аспекти взаємозалежності *ступенів відвічальності*. На наш погляд, є сенс аргументувати наявність таких п'яти щаблів: безвідповідальність (відвічальність відсутня або нульова), невідповідальність (мінімальна присутність), відповідальність, гіпервідповідальність, надвідповідальність. Останню часто ототожнюють із гіпервідвічальністю, хоча це зовсім не так. Надвідповідальність не дорівнює гіпервідповідальності за психодуховним змістом. Друга більше стосується земного, матеріального життя особи, а перша – духовного, себто її справи життя чи покликання. Окрім того, гіпервідповідальність спрямована на деструкцію, тобто на процес порушення або руйнування будь-якої структури. Натомість надвідповідальність інтенційована на зростання людини як особистості – творчого акту вчинення. Відтак нашим завданням у цьому контексті є погрупування за горизонталлю та вертикаллю вказаних ступенів відповідальності (**рис. 5**).

На думку відомого українського мислителя В.А. Роменця, у здійсненні вчинку вагоме місце відіграє не так його структура, як її початковий момент – *інтенція, тобто намір особистості*. Без неї учинок не починається. У зв'язку із цим А.В. Фурман у 2013 році доповнив структурні компоненти теорії вчинку Володимира Роменця нульовим складником і поіменував його як: 0. Передситуація (інтенція), (за А.В. Фурманом), а далі зрозуміло, що постає: 1. Ситуація. 2. Мотивація. 3. Дія. 4. Післядія (за В.А. Роменцем). У психології інтенцію визначають як намір, задум, конкретну спрямованість психічної активності (свідомості) людини на певний об'єкт.

За словами І. Канта, вчиняти означає “звжитися на стрибок” від реального й існуючого до того, чого ще немає. І тільки практика вчинення може вивести нас за межі світу, який ми чуттєво сприймаємо «тут і тепер». *Учинок*,

Таблиця 2

Методологічна матриця поняттєво-категорійного обґрунтування проблематики відповідальності (авторка О.Є. Фурман; створено 26.02.2025; друкується вперше)

№ п/п	Діалектика філософських категорій	Науково-природничі поняття	Поняттєво-категорійні засоби пізнання відповідальності
1	Універсальне	Флора	Ось-буття людини (за М. Гайдеггером)
2	Загальне	Рослини	Відповідальна особистість
3	Особливе	Злаки	Особистісна відповідальність
4	Одиничне	Пшениця	Соціальна відповідальність
5	Конкретне	Хліб	Види відповідальності

– як писав М.М. Бахтін, «більш, ніж раціональне, він – відповідальне». Тому особа як соціальна істота може і приречена вчиняти, стає суб'єктом та особистістю і здійснює власний вибір щодо самостійних учинків, котрі зосереджені на благополуччя інших як на щось своє, здатна пройти неповторну стежину морального зростання, творення себе і довкілля.

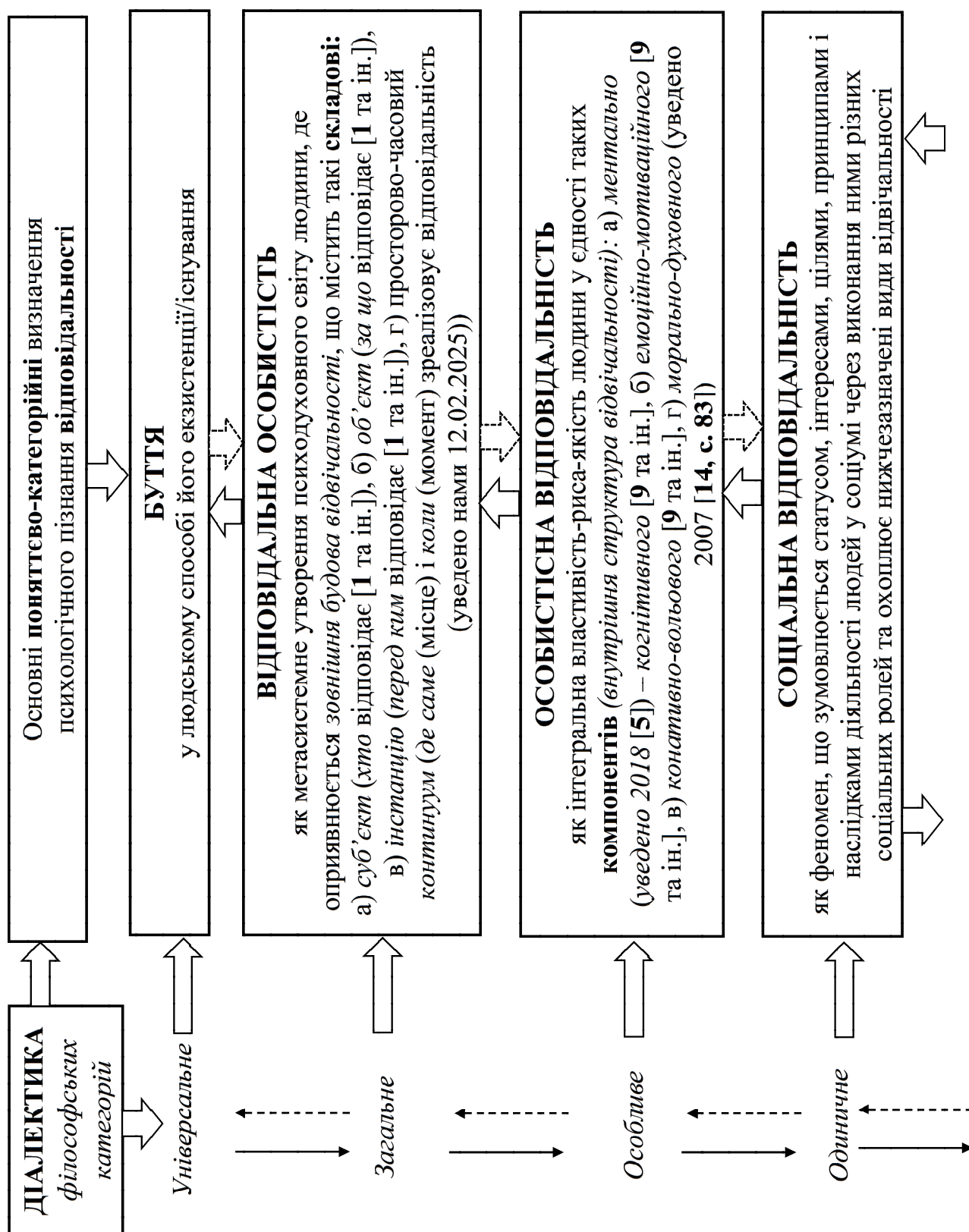
Звісно, що «саме вчинок гуманізує й окультурює взаємини між особистістю і світом, соціально утверджується як спосіб особистісного існування. Ця теорія виходить з «філософії вчинку» М. М. Бахтіна, який вважав, що кожний психічний феномен становить індивідуально відповідальний учинок і саме із сукупності вчинків складається життя людини. Найбільш вагома складова вчинку – відповідальність. Відповідальність учинку, – згідно із переконанням мислителя, – це врахування в ньому всіх чинників: і смислової значущості, і фактичного здійснення» [цит. за 6, с. 71]. Окреслена відвічальність охоплює як зобов'язальність за скоєне і його наслідки, так і те, що слід зробити. Окрім того, у вчинку здійснюється розгортання «життєтворчості особистості», тобто відбувається «поєднання її життєвого і творчого шляхів. Останній – це дороговказ до постійних модифікацій особистісного світу» (В.А. Роменець), в якому викристалізовується та утверджується справа життя, вершиться творення себе та інших.

Якщо особистісна відповідальність (ОВ) людини стосується як зобов'язальної поведінки, діяльності, так і подекуди відпові-

дального вчинення (ВВ), то відповідальна особистість (ВО) лише просякнута станами ВВ, що оприявнюється як екзистенційне покликання на рівні «героїчної повсякденності» (за В.А. Роменцем). Через «вчинок, вплетений у канву діяльності, людина неподільно пов'язує себе зі світом і задіює психічне у цей фундаментальний зв'язок» (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський) та уможливує себе як натхненну особистість.

У зв'язку із цим **ПІДСУМУЄМО** формулою (ОНВ + СВ + ОВ + ВВ = ВО, див. далі) вчинково-канонічні етапи постання відповідальної особистості, що фіксує оптимальний набір компонентів вчинку, які водночас поєднані із образами суб'єктивної реальності (людина як індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум) (табл. 3).

Суперечність між філософомом М. Бердяєва стосовно особистості як творчого акту і концепцією В. Слободчикова щодо особистості як одного з образів суб'єктивної реальності долається процедурою «зняття» в авторській формулі-моделі (див. табл. 3) методологічної оптики вчинково-канонічного (власне постнекласичного) розуміння етапів становлення відповідальної особистості. «Постнекласика вирішує завдання комунікації підходів, пошуку об'єднувальних горизонтів. Методологія тут утверджується як робота перекладу між концепціями, демонструючи, яким чином одну і ту ж реальність розкривають відмінні концептуальні мови. У цьому контексті з'являються різні моделі інтеграції психологічного знання,

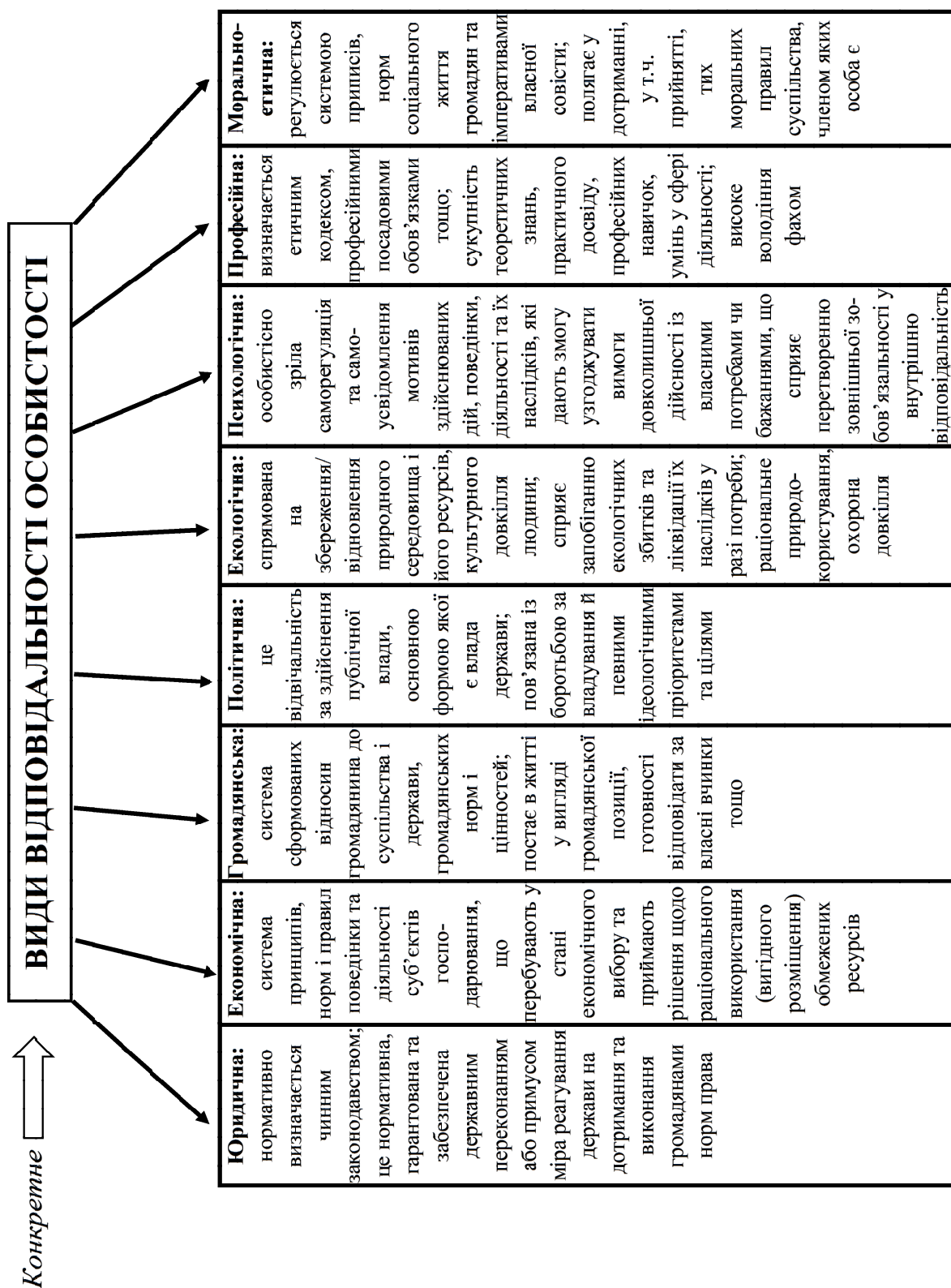

Рис. 4.

Методологічна модель поняттєво-категорійного взаємозв'язку теоретичних конструктів відповідальної особистості та особистісної відповідальності (авторка О.Є. Фурман; створено 2018, доповнено 2024; друкується вперше)

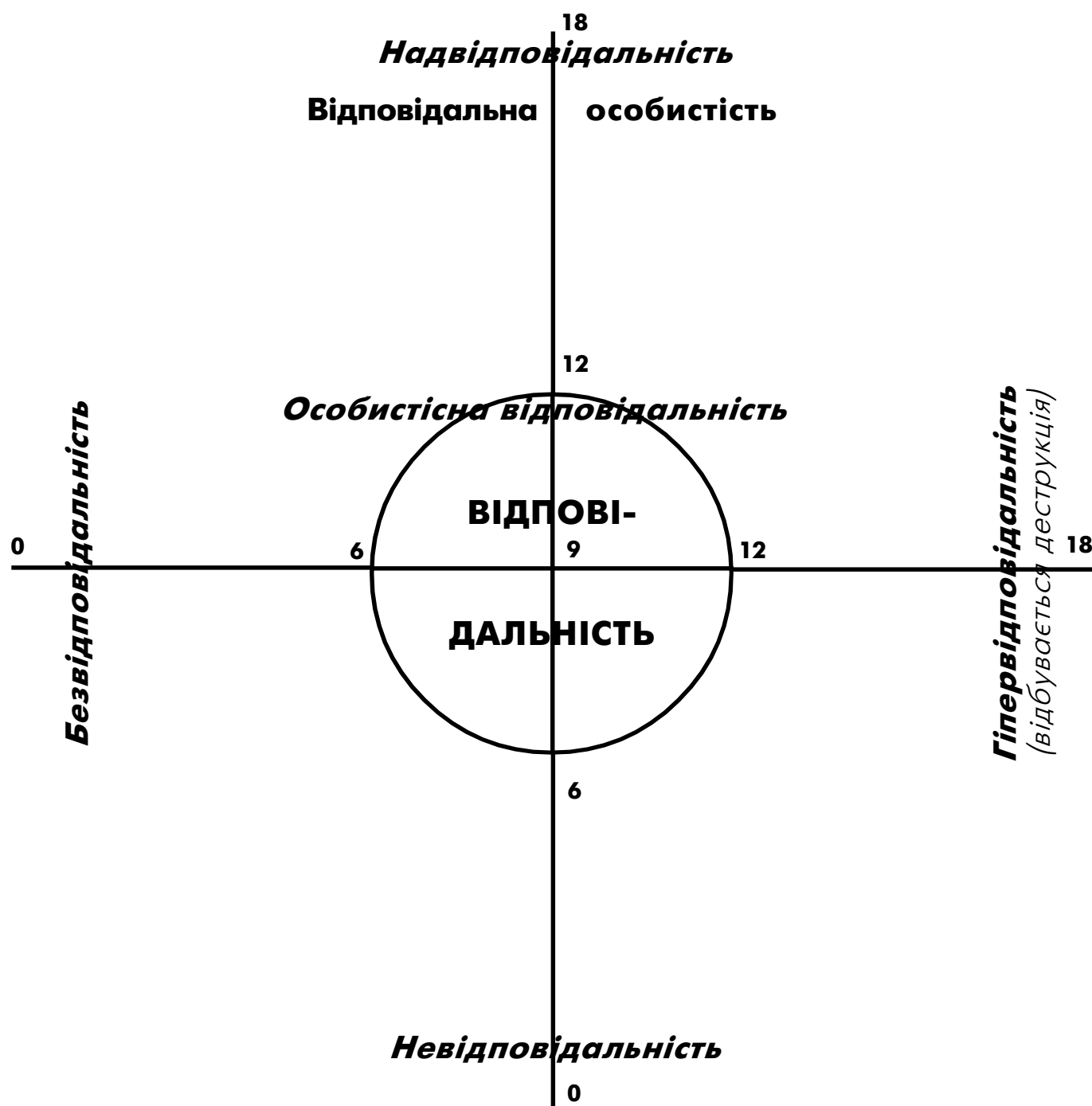

Рис. 5.

Мислесхема ступенів відповідальності
у взаємодоповненні горизонтальної (земної, матеріальної)
та вертикальної (духовної) координат
(авторка О.Є. Фурман; створено 28.02.2025;
друкується вперше)

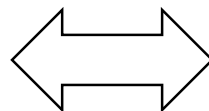
Таблиця 3

Формула вчинково-канонічних етапів
становлення *відповідальної особистості*
(авторка О.Є. Фурман, створено 2018, доповнено 2024;
друкується вперше)

1. ОНВ +	2. СВ +	3. ОВ +	4. ВВ =	5. ВО
Особистісний намір-інтенція (передситуація) до здійснення відповідальності людини як представника людського роду – індивіда, котрий є біопсихічним матеріалом для еволюції образів суб'єктивної реальності в контексті одвічної буттєвості (вічність)	Ланцюжок ситуаційних типів, форм, видів відпо- відальності людини як суб'єкта життєактивності, поведінки, дій, що пов'язані із перебігом життєвих ситуацій (минуле)	Особистісна відповідальність у функціональному перебігу внутрішньої чотирикомпонент ної структури відвічальності, де здійнюється щонайперше мотивація особистості у її життєдіяльності, відбувається здійснення учинків та визначення справи свого життя (теперішнє)	Відповідальне вчинення як екзистенційна героїчна повсякденність, або вчинкове діяння, коли виникає життєвчинення, утвердження свого покликання, прояву у ньому унікальності та неповторності, де актуалізується індивідуальнісний рівень суб'єктивної реальності людини як «глибини її особистості» (майбутнє)	Відповідальна особистість, яка вершить справу свого життя в контексті ось-буттєвості, де покликання стає творчим актом, розгортається її життєтворчість, здійснюється рефлексія життєвого і творчого шляхів, оприявнюється зовнішня структура відповідальності, актуалізується вчинкова післядія універсумного екзис- тенціювання (вічне)

Особистісна відповідальність:

- Відповідальна діяльність
- Горизонтальний тип зобов'язальності
- Відвічальність «перед»
- Життєактивність
- Життєдіяльність

Відповідальна особистість:

- Істинна відповідальність
- Вертикальний тип зобов'язальності
- Відвічальність «за», «задля»
- Життєвчинення
- Життєтворчість

серед них – *триангуляція* (якщо вдатися до даного поняття як метафоричного конструкта: зустрічаючись, два підходи, наприклад, позитивізм і герменевтика, вже не ведуть боротьбу за «місце під сонцем», а прокладають «третій шлях»») (М. Гусельцева, 2017, с. 45).

Відомо, що у підґрунті триангуляції перебувають різні філософські учення. Одне із належить німецькому теоретику абсолютного духу XIX століття Г.В.Ф. Гегелю, що обґрунтував *діалектичний закон заперечення заперечення*. Останній ще поіменовують як «зняття», коли відбувається «*перехід в інше як своє інше*», що постає вагомою філософською категорією мислителя. Логіко-методологічна процедура зняття у філософуванні Гегеля охоплює інтерактивні кроки: а) опротестовування (заперечення), б) зберігання того вартісного, що належало оспорюваному (заперечуваному), в) зняття чи перехід на інший щабель генези.

Як відомо, теорія вчинку українського мислителя В.А. Роменця утримує концепцію його *канонічної структури*, згідно з якою, «учинок – це завжди розгорнута у певному часопросторі дія, що охоплює *ситуаційний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти*; це не лише екзистенція буттєвості-присутності людини у суспільному повсякденні, а й моральний акт її взаємин з навколишньою дійсністю та її сутнісними витоками, ставлення до інших людей і самої себе, до природи і світу в цілому» (В.А. Роменць, П.А. М'ясоїд, А.В. Фурман). Стверджується, що *учинок – це*: «спосіб особистісного існування у світі», де «виявляється творча взаємодія людини і світу»; «уможливлює діалектичний перехід особи і світу», є «універсальною категорією», а також постає «усезагальним філософським принципом, котрий допомагає тлумачити природу людини і світу...», «... як специфічна соціальна (чи за певних умов індивідуальна) моральна дія завжди має трансцендентні ознаки» (В.А. Роменць, 1998, с. 720, 728). Окрім того, завдяки йому, – на переконання мислителя, – відбувається здолання «явних і прихованих суперечностей», «підсумок попереднього етапу життя і внутрішнє спрямування людини до наступного», «історичний поступ людства», «завершується старий світ й утверджується новий» тощо. Загалом «учинок – це вікно в сутнісний, сакральний світ людини, а, власне, вчинення за-

кладне в неї на рівні архетипового...» (Я. Кальба, *Психологія і суспільство*, 2011, №2, с. 150).

Нагадаємо, що свого часу А.В. Фурман (*Психологія і суспільство*, 2017, №1, с. 37) зіставив пояси мислевчинення (чистого Мислення, Думки-Комунікації, Концепту-Інтенціювання, практичної мислЕдіальності, метального досвіду) із компонентами вчинку, що уможливило вкотре обґрунтувати запропонований ним новий *компонент у структурі вчинку – передситуаційний*. Отож виокремлення останнього виявляє особливу специфічну «взаємодію людини і світу, вказує на *подвійність людського буття*, його ноуменально-духовні аспекти» (Я. Бугерко, 2018, №1-2, с. 69). Про особу як місце зустрічі і схрещення двох світів – об'єктивної дійсності та первинної реальності – обстоював С.Л. Франк. Він обґрунтував, що психофізична організація людини (тіло, тілесне життя, зовнішній пласт душевного життя) – стосується першої, а психодуховна даність є проявом (*інтенцією*) – другої (первинної реальності). Згідно із переконаннями М.О. Бердяєва, людина – це Боже творіння, Його образ і подоба, та водночас точка перетину *небесного (духовного) і земного (природного) світів*. «Матеріальний світ являє собою екстеріоризацію й об'єктивацію духовних витоків...» (М.О. Бердяєв, 2003, с. 383). Утім, ця «подвійність людини – не дуалізм, не внутрішня роздвоєність, а її *двоєдність*, а тому справжня повнота буття людини можлива лише через *співучасть в обох світах*... Відтак ця поєднаність зі світом, їх екзистенційна співбуттєвість, відповідає *передситуаційному компоненту вчинку*» (Я. Бугерко, 2018, № 1-2, с. 70).

Інтенція як: а) джерело трансцендентного, б) споконвічна «здушевлена спрямованість свідомості людини до сприйняття і пізнання світу» (Тома Аквінський), та *інтенційність як духовна здатність-властивість її свідомості * та мови, яка уможливлює реалізацію наміру, задуму, наскрізної ідеї, мети*, дають змогу гносеологічно задіювати «два плани Буття, котрі поєднують різні рівні енергії – небесну і земну, що наявні в екзистенційній діалектиці божественного і людського» (М.О. Бердяєв, 2003, с. 383). Загалом людське буття утримує інтенцію пізнання й видозміни сущого. В індивідуальному житті особа *зреалізовує інтенції завдяки своїй інтенційності*. Вагомою особливістю усього психічного, згідно з Е. Гусерлем, є *інтенційність*, впле-

* Тут свідомість розуміємо як окремий самотутній вимір життя, трансцендентну даність (за М.К. Мамардашвілі)

тена «у трансцендентності існування, у світовому проєкті існування» (В.А. Роменець, 1998, с. 89). Вона *джерелить із трансцендентного та прямує до трансцендентального* (курс. наш – О.Є. Фурман), тобто: 1) знаходить вихід у природних диспозиціях, відтворює земну (матеріальну) схильність і готовність особи до дій, вказує на її становище стосовно того, що відбувається у її житті і 2) постає, – на думку І.П. Манохи, – проявом *буттєвого потенціалу особистості як найзагальнішої ознаки інтенційності людського способу існування...* Зазначений потенціал, – на переконання дослідниці, – уможлиблюється й розкривається в її індивідуальному бутті, щоденній дійсності, задає переправу від всезагального в конкретне та неповторне, спричинює часові ознаки її психічної діяльності.

Поглинаючи у перспективу наукової школи А.В. Фурмана [12; 13] зазначимо, що ним ще у 1994 році, у форматі *вітакультурної методології*, поєднані структурні компоненти вчинку В.А. Роменця (ситуація, мотивація, дія, післядія) із періодами модульно-розвивальної взаємодії (запропоновані першим автором). Іншими словами, методолог-дослідник, інформаційно-пізнавальний співвідносить із ситуацією, нормативно-регуляційний – мотивацією, ціннісно-рефлексивний – дією, духовно-естетичний – післядією (введено й описано А.В. Фурманом у науковий обіг 1994 року). Учнями і наступниками ця ідея зреалізовується із 1995 року і до нині досліджується у їхніх наукових розвідках. Нами зазначена взаємозалежність утілена під час обґрунтування *теорії інноваційно-психологічного клімату* упродовж 2000-2015 років [15; 16] у єдності таких його базових параметрів (соціально-психологічний вплив та його класи, полімотивація, спілкування та його аспекти як різновиди обміну, позитивно-гармонійна Я-концепція). Кожен із них, відповідно до чотирьох періодів і компонентів учинку, узасаднений також четверинною побудовою і відіграє свою роль в організації освітнього вчинення.

Утім, здійснене дослідження стосовно першого параметра інноваційно-психологічного клімату освітнього оргвпливу та його класів – пізнавальний-суб'єктний вплив, нормативно-особистісний взаємовплив, ціннісно-індивідуальнісний самовплив, духовно-універсумний надвплив (Фурман (Гуменюк) О.Є., 2001, 2003, 2005, 2008, с. 79; 2015, 2017, 2019, 2023), дало змогу не лише підтвердити фундаментальну достовірність щодо взаємоспричинення

періодів та компонентів вчинку, а й вимірів часу (минуле, теперішнє, майбутнє, вічне). Воднораз вічне, як його вимір, введене А.В. Фурманом у наукову термінологію у 2005 році та проаналізоване нами в контексті проблематики простору-часу як категорій оргвпливу (2005, 2008, 2015, 2017), а пізніше в тематиці духовно-універсумного надвпливу (Фурман (Гуменюк) О.Є., *Психологія і суспільство*, 2005, с. 98, 99, а також див. [15, с. 81-86, (2015); 16, с. 79, (2008)]); *Психологія і суспільство* 2017, №1, с. 86; Система сучасних методологій, 2023, Т. 5, с. 539-542).

Зазначимо, коли мовиться про вічність, то здебільшого мають на увазі період часу, який ніколи не закінчується, триває нескінченно. Поняття вічності використовується і в релігії, й у філософії. Про вічність пишеться й у Біблії. Загалом «вічність» – філософське поняття-категорія, яким позначається безперервність існування-функціонування певного явища, об'єкта чи суб'єкта Всесвіту. У словнику української мови зазначається, що вічність – це плин часу, який немає початку й кінця; дуже довгий час, віки. В академічному тлумачному словнику слово «вічний» означає безконечний у часі тощо (див. О.Є. Фурман, 2017, 2023, Т.5, с. 500).

У філософії Ніцше наявне вчення про «вічне повернення того ж самого». Відомо, що «вічне повернення» або циклічність – це концепція сприйняття світу як вічно повторюваних подій. Світ, згідно з поглядом філософа, помирає і народжується, «... в ньому немає нічого вічного, окрім самої вічності, крім нескінченної течії й неспокою. Але це не означає, що світ у своїй плинності не повторюється. Цей рух є не поступальним, а колоподібним. Космічний закон вічного повертання регулює хід часу, є необхідною ланкою в «кільці вороття», де минуле переливається у потенційне майбутнє, а майбутнє набуває ґрунтовності й незламності минулого» (Т.М. Титаренко, 2003, с. 43).

Зрозуміло, що поняття «психіки» і «психічного» – одночасно схожі та відмінні. Існує наявна паралель про вічність і вічне, де перше, хоча й позначає, згідно зі словниками, плин часу, період часу, віки, але окремі філософи не отожднюють її із часом. На нашу думку, це відмінні категорії. *Вічне – це трансцендентна ознака вічності* (курс. – наш О.Ф.).

З погляду Фрейда, «Ід» існує поза земним часом і простором. Тому висновуємо таке: «Воно» перебуває у вічному, охоплюючи як енергію потягів, так й енергетику «духовного

несвідомого» (В. Франкл). В аналітичному підході К.Г. Юнга обстоюється найглибший пласт психіки – колективне несвідоме, у якому в формі архетипів утримується увесь духовний спадок людської еволюції, котре постає як вічне.

У 2003-2017 роках, аналізуючи категорії «вічного» і «вічності» у наших працях, намагалися висвітлити їх схожість і відмінність у контексті темпоральної перспективи, де другу описували як таку, що мала приналежність до неї (часового плину). Водночас під час обґрунтування класів оргвилив (2003-2017) послуговувалися такими вимірами часу, як минуле, теперішнє, майбутнє, вічне. Зокрема, перший клас оргвилив співвідносили із минулим, інформаційно-пізнавальним періодом та ситуацією; другий – теперішнім, нормативно-регуляційним і мотивацією; третій – майбутнім, ціннісно-рефлексивним і дією; четвертий – вічним (а не вічністю) – духовно-естетичним і післядією. Отож ще раз прорефлексувавши (2020-2023), переконані, що вічність як безкраї горизонти Буття все ж не становить вимір часу, тобто не належить до часової перспективи, якій характерні свої закони існування.

Тепер щодо передситуації (інтенційного виміру буттєвості) як трансцендентного суголосся із вічністю. Формула вчинково-канонічних етапів (2018, 2024, див. *табл. 3*) унаочнює перехід, взаємоспричинення, тобто детермінізм від особистісної відвічальності до відповідальної особистості, де підхід М.О. Бердяєва і В.І. Слободчикова уконкретнює метод триангуляції (відбувається процедура зняття). Водночас у *табл. 3* компоненти вчинку В.А. Роменця та передситуаційний А.В. Фурмана взаємоузгоджуються у формулі в такий спосіб: 1. ОНВ тотожний передситуації, а відтак вічності, 2. СВ – ситуації, 3. ОВ – мотивації, 4. ВВ – дії, 5 – ВО – післядії. У процесі конструювання «третього шляху», свідомісно *викристалізовується структура вчинку В.А. Роменця – А.В. Фурмана*, актуалізується уявлення про справу життя особистості («покликання», «творчі акти», «прояв свободи, екзистенції, Духу», згідно з поглядами М.О. Бердяєва), про внутрішню і зовнішню побудову відповідальності, теоретично розмежовується особистісна відповідальність і відвічальна особистість, інтенційна буттєвість, суб'єктна життєактивність, особистісна життєдіяльність, індивідуальнісне життєвчинення, універсумна життєтворчість (післядія). Я.М. Бугерко у 2018 році, здійснючи методологічне ос-

мислення проблематики потенціалу особистості як моделі мислевчинення (*Психологія і суспільство*, 2018, №1-2, с. 68-82), посилаючись на структуру вчинку В.А. Роменця і нульового компонента А.В. Фурмана, також співвіднесла вічність із передситуацією та обґрунтувала це у своїй розвідці. Вказані дослідження уможливають роль останньої (передситуації) як вагомого поняттєвого засобу теоретизування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранова С.В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу : монографія / за заг. ред. В.В. Третьяченко. Луганськ : Світлиця, 2006. С. 49-96.
2. Бердяєв М. Особистість як творчий акт. *Психологія і суспільство*. 2024. № 1. С. 49-80. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.049>
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер. з нім. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
4. Кочарян І.О. Вплив сімейного виховання на формування особистісного симптомокомплексу відповідальності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2007. Вип. 17 (20). С. 90-98.
5. Липка А.О. Психологічна динаміка розвитку професійної відповідальності майбутніх психологів : дис. ... на здобуття ступення доктора філософії : 053 Психологія, Тернопіль : ЗУНУ, 2024. 232 с.
6. Ложкін Г., Лазорко О. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах. *Психологія і суспільство*. 2003. №4. С. 61-74.
7. Садова М.А. Психологічні складові професійної відповідальності особистості : монографія. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2018. 434 с.
8. Садова М.А. Теорія та практика професійної відповідальності особистості : автореф. дис. ... д. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2019. 40 с.
9. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
10. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
11. Фурман А.В. Психодіагностика : навч.-метод. модульний комплекс із дисципліни. 4-е вид. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 64 с.
12. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К., Гірняк А.Н. Вітакультурна методологія : антологія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 980 с.
13. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К., Фурман А.А. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 998 с.
14. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості. *Психологія і суспільство*. 2007. №4. С. 81-92.
15. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу : дис. ... доктора психол. наук : 19. 00. 07. Одеса, 2015. 467 с.

16. Фурман О. Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу : монографія. Ялта-Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 340 с.

17. Хамітов Н.В., Гармаш Л.Н., Крилова С.А. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Київ : Наукова думка, 2000. 272 с.

18. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме : перекл. з нім. К. Коток. 2-ге опрац. вид. Львів : «Астролябія», 2018. 608 с.

REFERENCES

1. Baranova, S. V. (2006) *Sotsialno-psykholohichna kharakterystyka vidpovidalnosti osobystosti* [Socio-psychological characteristics of individual responsibility]. *Psykhologichna kultura osobystosti v umovakh hlobalizatsii svitu: monohrafiia* / za red. V. V. Tretiachenko. Luhansk: Svitlytsia, 49-96 [in Ukrainian].

2. Berdiaiev, M. O. (2024) *Osobystist yak tvorchyi akt* [Personality as a creative act]. *Psykhologhiia i suspilstvo*, 1, 49-80. DOI: doi.org/10.35774/pis2024.01.049 [in Ukrainian].

3. Yonas, H. (2001) *Pryntsyp vidpovidalnosti. Uposhukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii*: per. z nim. [The principle of responsibility. In search of ethics for technological civilization: transl. from German]. Kyiv: Libra. 400 p. [in Ukrainian].

4. Kocharian, I.O. (2007) *Vplyv osoblyvostei simeinoho vykhovannia na formuvannia osobystisnoho symptomokompleksu vidpovidalnosti* [The influence of family upbringing on the formation of the personal symptom complex of responsibility]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*. 17 (20), 90-98 [in Ukrainian].

5. Lypka, A. O. (2024) *Psykhologichna dynamika rozvytku profesiinoi vidpovidalnosti maibutnikh psykholohiv: dys. ... dokt. filosofii: 053 Psykhologhiia* [Psychological dynamics of the development of professional responsibility of future psychologists: dissertation ... doctor of philosophy: 053 Psychology]. Ternopil: ZUNU. 232 p. [in Ukrainian].

6. Lozhkin, H., Lazorko, O. (2003) *Poniattia vidpovidalnosti v istoryko-filosofskomu ta psykholohichnomu dyskursakh* [The concept of responsibility in historical-philosophical and psychological discourses]. *Psykhologhiia i suspilstvo*, 4, 61-74 [in Ukrainian].

7. Sadova, M. A. (2018) *Psykhologichni skladovi profesiinoi vidpovidalnosti osobystosti: monohrafiia* [Psychological components of professional responsibility of the individual: monograph]. Odesa: Bukaiev V. V. 434 p. [in Ukrainian].

8. Sadova, M. A. (2019) *Teoriia ta praktyka profesiinoi vidpovidalnosti osobystosti: avtoref. dys. ... dokt. psykhol. nauk: 19.00.01* [Theory and practice of professional responsibility of the individual: author's abstract. dissertation ... doctor of psychological sciences: 19.00.01]. Kyiv. 40 p. [in Ukrainian].

9. Savchyn, M. V. (2008) *Psykhologhiia vidpovidalnoi povedinky: monohrafiia* [Psychology of responsible behavior: monograph]. Ivano-Frankovsk: Misto NV. 280 p. [in Ukrainian].

10. Furman, A. V. (2016) *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia: monohrafiia* [The idea and content of professional methodology: monograph]. Ternopil: TNEU. 378 p. [in Ukrainian].

11. Furman, A. V. (2018) *Psykhodiagnostyka: navch.-metod. kompleks iz dystsypliny* [Psychodiagnostics: educational-methodological complex in the discipline]. Ternopil: TNEU. 64 p. [in Ukrainian].

12. Furman, A. V., Furman, O. Ye., Shandruk, S. K., Hirniak, A. N. (2019) *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia: kolektyvna monohrafiia: do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana* [Vital cultural methodology: anthology: collective monograph: to the 25th anniversary of the scientific school of Professor A. V. Furman]. Ternopil: TNEU. 980 p. [in Ukrainian].

13. Furman, A. V., Furman, O. Ye., Shandruk, S. K., Furman, A. A. (2019) *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia: kolektyvna monohrafiia: do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana* [Methodology and psychology of humanitarian cognition: collective monograph: to the 25th anniversary of the scientific school of professor A. V. Furman]. Ternopil: TNEU. 997 p. [in Ukrainian].

14. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2007) *Psykhologichnyi analiz hromadianskoi vidpovidalnosti osobystosti* [Psychological analysis of the civic responsibility of the individual]. *Psykhologhiia i suspilstvo*, 4, 81-92 [in Ukrainian].

15. Furman, O. Ye. (2015) *Psykhologichni parametry innovatsiino-psykhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu: dys. ... dokt. psykhol. nauk: 19.00.07* [Psychological parameters of the innovative psychological climate of a general educational institution: dissertation ... doctor of psychology: 19.00.07]. Odesa. 467 p. [in Ukrainian].

16. Furman, O. Ye. (2008) *Teoriia i metodolohiia innovatsiinoho psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu: monohrafiia* [Theory and methodology of the innovative psychological climate of a general educational institution: monograph]. Yalta; Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. 340 p. [in Ukrainian].

17. Khamitov, N., Harmash L., Krylova S. (2000) *Istoriia filosofii. Problema liudyny ta yii mezh* [History of philosophy. The problem of man and his limits]. Kyiv: Naukova dumka. 272 p. [in Ukrainian].

18. Yunh, K. H. (2018) *Arkhetypy i kolektyvne nesvidome* [Archetypes and the collective unconscious]. Lviv: Astroliabiiia. 608 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Оксана Євстахіївна.

Відповідальна особистість та особистісна відповідальність: діалектика категорійного взаємодоповнення.

У статті проаналізовано зумовлення потреби розвитку та утвердження відповідальності особистості, що є неодмінною умовою становлення нашої країни; це пов'язано з тим, що від неї залежить як благополуччя окремої сім'ї, групи, так і держави в цілому. З'ясовано, що відповідальність як властивість-риса характеру особистості виявляється у всіх сферах людського буття. Обґрунтовано, що категорія «відповідальність» у соціогуманітарній науці висвітлюється як у взаємозв'язку із змістом поняття «особистість», так і у взаємоспричиненні з когнітивними станами людини, її поведінкою, діяльністю, вчинками, обов'язком перед іншими тощо. Досліджено, що у різних наукових сферах давньогрецькі мислителі (Аристотель, Демокріт, Кант, Платон, Сократ) пояснювали зобов'язаль-

ність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації особою життєвої ролі чи статусу. Окрім того, вона часто-густо розглядалася як форма активності людини чи групи осіб у процесі соціальної взаємодії, що передбачає дотримання кожним і всіма разом суб'єктної зобов'язальності перед загалом (командою, колективом, спільністю, людством) і головне персональної відвічальності особи перед собою за сказане, виконане, сподіяне, вчинене. Вперше запропоновано авторське висвітлення ретроспективних та перспективних поглядів-уявлень щодо розуміння онтофеноменальної дійсності відповідальності у філософському та психологічному пізнанні у межах співвідношення «людина – суспільство – світ», засадничих постулатах соціально-когнітивного напрямку в психології, основоположеннях гуманістичної психології, теоретичних підходах до вивчення відповідальності людини як активного суб'єкта життєдіяльності та життєвого шляху, світоглядних засадах до розуміння відвічальності як соціального явища та прояву моральної зрілості особистості, контекстах професійного становлення, ідеях принципу відповідальності у форматі «людина – техніка – технологічна цивілізація». Описано значення і роль різноаспектного діапазону діюпроявлення феномену відповідальності у когнітивному повсякденні особистості, що постає, з одного боку, як соціальний фактор і внутрішній чинник її становлення, з іншого – як показник її соціокультурної зрілості. Висвітлено полярні стратегії розвитку відповідальності як властивості-рисни людини як особистості. Уперше створено методологічну модель діалектичного взаємодоповнення поняттєво-категорійного взаємозв'язку теоретичних конструктів відповідальної особистості та особистісної відповідальності. Проаналізовано авторський перехід від особистості зобов'язальності до особистісної відвічальності та до відповідальної особистості. Розмежовано види відповідальності особистості (юридична, економічна, громадянська, політична, екологічна, психологічна, професійна, морально-етична), що у проєкції на суспільну дійсність є різновидами соціальної відвічальності. Аргументовано внутрішню та зовнішню структури відповідальності, а також доведено, що перша переважно взаємопов'язана із особистісною відповідальністю, а друга – із відповідальністю особою особистістю; обґрунтовано, що відповідальність у сучасній науці використовується як, по-перше, концепт, по-друге, міждисциплінарне поняття, по-третє, категорія соціогуманітарної науки і, по-четверте, як світоглядна універсальність. Запропоновано авторську формулу вчинково-канонічних етапів становлення відповідальної особистості.

Ключові слова: *поняття, категорії, метод триангуляції, особистість, діалектика філософських категорій, універсальне, загальне, особливе, одиничне, конкретне, суб'єкт, категоричний імператив І. Канта, концепт, світоглядна універсальність, зобов'язальність, відповідальність, безвідповідальність, невідповідальність, надвідповідальність, відповідальна діяльність, істинна відповідальність; суб'єкт, об'єкт, інстанція відвічальності, просторово-часовий континуум, види відповідальності особистості: юридична, економічна, громадянська, політична, екологічна, психологічна, професійна, морально-етична; соціальна відвічальність, відповідальна особистість, особистісна відповідальність та її компоненти: ментально-когнітивний, емоційно-мотиваційний, конативно-вольовий, морально-духовний; зріла особистість.*

ANNOTATION

Oksana FURMAN.

Responsible personality and personal responsibility: the dialectic of categorical complementarity.

The article analyzes the reasons for the need to develop and affirm the responsibility of the individual, which is an indispensable condition for the formation of our country; this is due to the fact that the well-being of both an individual family, group, and the state as a whole depends on it. It is found that responsibility as a property-trait of the character of the individual is manifested in all spheres of human existence. It is substantiated that the category of “responsibility” in socio-humanitarian science is highlighted both in its relationship with the content of the concept of “personality” and in its interrelation with a person's cognitive states, their behavior, activities, actions, duty to others, etc. It is studied that in various scientific fields, ancient Greek thinkers (Aristotle, Democritus, Kant, Plato, Socrates) explained obligation as freedom of choice, will and means of existence, as a way for a person to realize his life role or status. In addition, it was often considered as a form of activity of a person or group of people in the process of social interaction, which involves the observance by each and all of subjective obligations to the whole (team, collective, community, humanity) and, most importantly, the personal responsibility of the person to himself for what was said, done, created, and committed. For the first time, the author's coverage of retrospective and prospective views-ideas on understanding the ontophenomenal reality of responsibility in philosophical and psychological cognition within the framework of the relationship “man – society – world”, the fundamental postulates of the social-cognitive direction in psychology, the fundamentals of humanistic psychology, theoretical approaches to the study of human responsibility as an active subject of life and life path, worldview principles for understanding responsibility as a social phenomenon and a manifestation of the moral maturity of the individual, the contexts of professional development, and the ideas of the principle of responsibility in the format “man – technology – technological civilization”. The significance and role of the multifaceted range of action-manifestation of the phenomenon of responsibility in the co-vital everyday life of an individual is described, which appears, on the one hand, as a social factor and an internal factor of its formation, on the other – as an indicator of its socio-cultural maturity. The polar strategies for the development of responsibility as a property-traits of a person as an individual are highlighted. For the first time, a methodological model of dialectical complementarity of the conceptual and categorical relationship of the theoretical constructs of responsible personality and personal responsibility has been created. The author's transition from personal obligation to personal accountability and to a responsible personality has been analyzed. Types of personal responsibility (legal, economic, civil, political, ecological, psychological, professional, moral and ethical) have been distinguished, which, when projected onto social reality, are varieties of social accountability. The internal and external structures of responsibility are argued, and it is also proven that the first is mainly interconnected with personal responsibility, and the second with a responsible personality; it is substantiated that responsibility in modern science is used as, firstly, a concept, secondly, an interdisciplinary concept, thirdly, a category of socio-humanitarian science and, fourthly, as a

worldview universal. The author's formula of the action-canonical stages of the formation of a responsible personality is proposed.

Keywords: *terms, categories, triangulation method, personality, dialectics of philosophical categories, universal, general, particular, singular, concrete, is-being, categorical imperative of I. Kant, concept, worldview universality, obligation, responsibility, irresponsibility, over-responsibility, responsible activity, true responsibility; subject, object, instance of responsibility, spatio-temporal continuum, types of personal responsibility: legal, economic, civil, political, ecological, psychological, professional, moral-*

ethical; social responsibility, responsible personality, personal responsibility and its components: mental-cognitive, emotional-motivational, conative-volitional, moral-spiritual; mature personality.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН,
д. психол. н., проф. Руслана КАЛАМАЖ.**

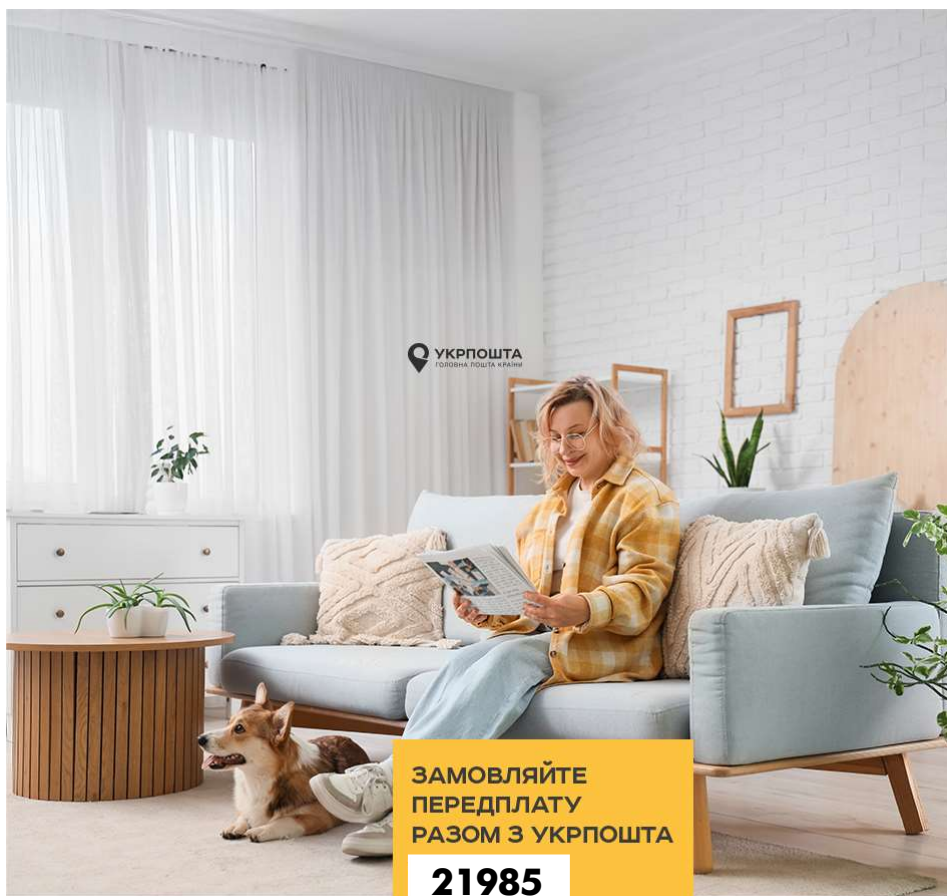
Надійшла до редакції 01.03.2025.

Підписано до друку 18.03.2025.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О.Є. Відповідальна особистість та особистісна відповідальність: діалектика категорійного взаємодоповнення. *Психологія і суспільство*. 2025. № 2. С. 22-45.

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.02.022>

УКРПОШТА
ГОЛОВНА ПОШТА КИЇВ

**ЗАМОВЛЯЙТЕ
ПЕРЕДПЛАТУ
РАЗОМ З УКРПОШТА
21985**

**НЕ ЗАБУДЬТЕ ПЕРЕДПЛАТИТИ ЖУРНАЛ "ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО"
НА 2026 РІК У МЕРЕЖІ "УКРПОШТА"**